

УКРАЇНА І РОСІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУП-ХУШ ст.:

САМОБУТНІСТЬ ТА ІНТЕГРАЦІЯ

Навряд чи доцільно аналізувати численні точки зору істориків на проблему російсько-українських взаємин, у тому числі відомі схеми Карамзіна - Погодіна - Ключевського, з одного боку, і Михайла Грушевського, зформульовану ним ще в 1904 р., з іншого. Відзначимо лише, що обидва слов'янські народи пройшли тривалий, складний і кожний по-своєму унікальний шлях розвитку. Їх долі то перетиналися, то розбігалися, то знову розвивалися в одному руслі, то протікали самобутнім шляхом. Тут було все - спільна боротьба проти зовнішніх ворогів, налагодження економічних і суспільно-політичних зв'язків, і періоди конфронтації - така діалектика історичного розвитку і її ігнорування - ущербний і далеко не кращий шлях наукового пізнання істини.

Дослідники всіх шкіл і напрямів, яких би вони принципів і поглядів не догримувалися, як важливу рубіжну віху на еволюційному шляху розвитку обох народів відзначають події Визвольної війни українського народу середини ХУП ст. Нам би не хотілося повторювати тезу, яка стала вже хрестоматійною, про те, що війна завершилася Переяславським актом 1654 р. Вважаємо, що подібне тлумачення суттєво звужує і хронологічні рамки війни, і їх наповнення подіями. Адже війна проти Польщі, незважаючи на перестановку суспільних сил і нову політичну ситуацію, продовжувалася і в наступні роки. І все ж таки, Україна в результаті цих подій увійшла до складу Російської держави. Знову ж таки виникає питання про політичну оцінку Переяславської угоди 1654 р. Що це - "воз'єднання", як до недавня стверджувалося в радянській історіографії, "приєднання", "військова угода" чи "протекторат"? Однак залишимо поза увагою оціночні характеристики подій в Переяславі /хоч потрібно відмітити, що у даному випадку мова йде далеко не про дефініції чи які-небудь юридичні тонкощі/ і повернемося до реалій середини ХУП ст.

Україна увійшла до складу Росії на правах широкої політичної автономії. Так звані "Березневі" статті, укладені між представниками української козацької старшини і царським урядом, по-суті, визнавали існування Української держави.

Республіканська політична система, власна територія, особливий територіальний поділ, судова влада, організація війська, право самостійних зовнішніх зносин, своя фінансова система - все це фіксувалось у згаданому документі. Аналізуючи його основні статті, можна з певністю стверджувати, що в ньому яскраво прослідковується політична, економічна і воєнна самостійність України, визнання за нею якнайширших прав. Обидві сторони урочисто декларували про необхідність виконання взятих на себе обов'язків. Такими були буква і дух усіх договірних статей.

Однак юридична реальність не завжди адекватна реальності історичній. Цю тезу виразно підтверджують події суспільного життя другої половини ХУП-ХУІІІ ст. на Україні. Перше і головне питання, яке виникає у дослідника, стосується подальших перспектив кристалізації і розвитку самобутніх рис української етнічної державності у складі Росії. Я не допускаю у відповіді на це питання альтернативності. Вона ясна - у складі монархічної, абсолютистської Російської держави Україна з її республіканською, демократичною формою правління не мала перспектив для свого розвитку. І справа тут не в підступності російських монархів, як інколи трактується в спеціальній літературі, і безвільності та безхарактерності українських гетьманів, а в об'єктивній дійсності того часу. Симбіоз демократичних і монархічних структур був протиприродний, і відносний паритет, який виникнув на гребені екстремальної ситуації середини ХУП ст., незабаром був порушений, причому, звичайно, у бік сильнішого.

Нам уявляється необхідним розглянути три групи питань, які у тій чи іншій мірі стосуються досліджуваної проблеми. Питання політичне. Воно найбільш яскраво підтверджує згадану вище тезу про несумісність двох діаметрально протилежних політичних структур. Царизм не міг запозичити нічого з арсеналу політичної надбудови Української держави. У своїх відносинах з гетьманатом він став на шлях більш простий і дійовий - шлях інкорпорації України до складу Російської держави.

Конфронтаційні настрої з обох боків з'явилися відразу ж після січня 1654 р. і були пов'язані з спробами Москви втручатися у внутрішні справи України, зміною зовнішньополітичних орієнтирів і т.п. Однак поки у фокусі цих подій знаходилася сильна особистість Богдана Хмельницького, царський уряд змушений був рахуватися як з настроями самого гетьмана, так і з політичними реаліями того часу. Ситуація змінилася після смерті Хмельницького /1657 р./ По-суті, це був рубіж, після якого почався відлік часу іншого порядку, тобто поступового, але неухильного обмеження автономних прав України і заміни політичних структур з самобутніми етнічними рисами на загальнодержавні, загальноімперські. Це був далеко не прямолінійний і неоднозначний процес. Тут прослідковуються певні відступи, відчувалися відлиги, мали місце уступки. Проте тенденція визначилася досить чітко і виразно. Як відомо, при виборах кожного нового гетьмана укладалися особливі договірні статті. Їх аналіз дає можливість зробити ряд цікавих висновків. По-перше, в управлінні Гетьманщиною збільшується питома вага царських воєвод. По-друге, поступово обмежуються господарські прерогативи гетьманської влади. По-третє, незабаром було остаточно втрачено право зовнішніх зносин гетьманів з іноземними державами. І все ж це був далеко неоднозначний процес. В залежності від політичної кон'юнктури російські царі інколи відступали від загальнодержавної лінії і йшли на уступки українській старшині.

Процес інкорпорації України до складу Росії особливо посилювався в часи правління Петра I і в наступний період. Мова вже йшла не про часткові і обмежені акції, а про широкомасштабний наступ на особливості політичних структур України. Обмежуються функції гетьмана, а з часом цей інститут знищується зовсім /1764 р./. На відміну від попереднього часу, коли нововведення, як правило, стосувалися тільки верхівки політичної піраміди влади, починаючи з 50-х рр. ХУІІІ ст., вони почали торкатися вже її нижчих ланок. Зокрема, поступово царський уряд перейшов до призначення козацької старшини на адміністративні посади всіх рангів. Найзначнішими політичними акціями,

проведеними царським урядом на Україні, були ліквідація в 1765 р. козацького адміністративного устрою на Слобідській Україні, знищення в 1775 р. Запорозької Січі, заміна в 1781-1783 рр. полкового адміністративного поділу на Лівобережній Україні на загальнодержавний, а також ліквідація системи судових органів, які існували ще з часу Визвольної війни. Таким чином, до кінця ХУІІІ ст. самотутні риси української державності були практично втрачені. Показово, що це відбулося не в результаті соціального вибуху чи раптових політичних потрясінь, а було результатом досить тривалого еволюційного шляху /близько 130 років/, який пройшли Україна і Росія в складі однієї держави. Нам би не хотілося робити яких-небудь категоричних висновків, чи ставити ще більш некоректне питання про те, що було б, якщо б... Така історична реальність, і ми її намагались об'єктивно змалювати.

Питання друге – економічне. Відзначимо, що навряд чи доцільно жорстко пов'язувати політичний наступ царської Росії з наступом економічним. Те, що ми називаємо економічним детермінізмом на прикладі України, таким не було. У даному випадку політична інкорпорація України до складу Росії набагато випередила вростання господарських структур Української держави в Російську. Для прикладу наведемо той факт, що Україна до 1753 р. була відмежована від Росії митними бар'єрами, що, безумовно, впливало на торгово-господарські контакти між ними. Практично до кінця ХУІІІ ст. московський уряд не втручався в економічні справи, які повністю знаходилися в руках гетьманів і старшини всіх рангів. На перших порах вони ж регламентували збирання податків, фінансову діяльність і т.п. Головними і визначальними в структурі земельних відносин протягом тривалого часу залишались різноманітні форми козацького землеволодіння.

Входження України до складу Росії спричинило якісні зміни й іншого характеру. В ході війни у значній мірі були втрачені традиційні торговельні шляхи і ринки збуту товарів західного напрямку і протягом певного часу відбувалася їх переорієнтація

на Росію. Безумовно, це був досить важкий і болісний процес, який не міг не позначитися на загальному стані економіки України. Проте, нам не хотілося б однозначно оцінювати цей аспект питання. Поряд з труднощами, пов'язаними з інтеграцією українських земель до господарських структур Росії, небажанням російського абсолютизму враховувати об'єктивні реалії та інтереси України, спостерігався і ряд позитивних моментів. Україна поступово почала втягуватися до всеросійського ринку, який формувався, з його практично необмеженими можливостями. Це, безумовно, значною мірою стимулювало ріст товарного характеру різноманітних галузей народного господарства українських земель і обумовлювало їх структурні зміни. Посилилися також виробничі українсько-російські контакти, обмін сільськогосподарським досвідом між представниками різноманітних етносів.

В оцінці данного аспекту питання необхідно враховувати регіональні особливості українських земель. Безперечно, інтеграційні процеси більш інтенсивно проходили на Слобідській Україні, найбільш тісно пов'язаній з Росією, менш - на Лівобережній і слабшали в західному напрямі.

Ще одна проблема, яку я хотів би підняти в своїй доповіді. На перший погляд може видатись, що я відхиляюсь від декларованої у назві теми. Але це тільки на перший погляд. Мова йде про реставрацію феодално-кріпосницьких відносин на Україні після Визвольної війни. Відомо, що "козацька шабля" знищила велике феодалне землеволодіння, відробіткову ренту, конститувала у привілеєваному козацькому стані сотні тисяч закріпачених селян. Але пройшло лише декілька років і з'явилися симптоми, а потім почали набирати сили феодалні відносини, які, здавалося, відійшли у минуле - формується велике феодалне старшинське землеволодіння, панщина і на початок ХУІІІ ст. утверджуються кріпосницькі тенденції /щоправда, Катерина ІІ лише у 1783 р. офіційно узаконила існування на Лівобережній Україні кріпосного права/. Ряд дослідників, розглядаючи цей зріз проблеми, пояснює факт реставрації феодално-кріпосницьких

відносин виключно зовнішніми факторами, тобто впливом на ці процеси господарського механізму Росії. Вважаю, що зерно істини в даному твердженні є. Дійсно, потрапивши в орбіту дії законів кріпосницької системи, економічне життя України рано чи пізно повинно було відчувати на собі їх вплив. Але у тому то й справа, що цей вплив виразно почав відчуватися тільки на середину ХУІІІ ст. Велике ж феодальне землеволодіння формується значно раніше - у перші післявоєнні десятиріччя, на кінець ХУІІ ст. з'являються кріпосницькі тенденції, в 1701 р. узаконюється дводенна панщина. Кажучи іншими словами, очевидно, у вирішенні питання про реставрацію феодально-кріпосницьких відносин не потрібно віддавати пріоритет факторам зовнішнім перед факторами внутрішніми. Тільки при врахуванні всієї сукупності причин і обставин можливе вияснення характеру і динаміки процесів реставрації попередніх форм господарювання і одночасно появи паростків капіталістичного укладу в економіці України.

Питання третє - культурні процеси. Воно не менш важливе, ніж попередніх два. Перш за все висловлю одне загальне зауваження. Протягом тривалого часу Україна залишилась тим резервуаром, де збирались, синтезувались, засвоювались і переломлювались через місцеві умови, розосереджувались по інших східнослов'янських землях культурні і суспільно-політичні ідеї Західної Європи /згадаємо хоч би розповсюдження ідей гуманізму, реформації і контрреформації/. Одночасно, перебуваючи в орбіті дії загальних закономірностей духовного життя західноєвропейських країн, Україна, по суті, являлась оплотом європейської культури на сході. Тут діяла школа вищого типу в Острозі, пізніше з'явився знаменитий Київський колегіум /з 1701 р. академія/, який вніс помітний вклад у розвиток науки, культури і освіти всіх східнослов'янських народів. Справді, парадокс історії - жорстоке соціальне й національно-релігійне гноблення з боку іноземних феодалів і такий помітний сплеск духовного життя на українських землях !

У другій половині ХУП-ХУШ ст., тобто після входження України до складу Росії, інтеграційні процеси /якщо це можна назвати інтеграцією/ в цій сфері проявилися досить однозначно: під впливом централізаторської політики царизму російська мова проникає на сторінки державної документації, в українські школи і духовні заклади. Після того, як українська православна церква втратила свою автономію /1685-1687 рр./, богослужіння також все частіше велось російською мовою. Чи не це було провісником дискримінаційних указів ХІХ ст., які забороняли вживання української мови на сторінках художніх творів, наукової літератури, у театрі ?

Паралельно проходив інший, не менш симптоматичний процес - з України почався масовий відтік інтелектуальних сил у Росію. Без перебільшення можна стверджувати, що місцем прикладення їх творчої думки, потенціальних сил і можливостей стали практично усі сфери життя держави. Українці займають найвищі посади у державних установах і духовному відомстві, вони засновують школи, вчать і викладають в університетах, Академії наук, інших вищих навчальних закладах. Російська культура перетворюється у культуру великої нації. Її потенціал уже незрівняно вище, вона вже корегує культурні процеси на Україні. З іншого боку, міжнародні контакти діячів української культури були суттєво обмежені, якщо не зведені практично нанівець. Такі головні риси схеми, яка відображає інтеграцію української і російської культури в другій половині ХУП-ХУШ ст.

Завершуючи свою доповідь, я знову ставлю далеко не риторичне питання - чи вичерпується цими спостереженнями вся гама українсько-російських контактів, чи є наші висновки істиною в останній інстанції ? Відповідь однозначна - звичайно ж, ні. Автор і не претендував на це. Він намагався звернути увагу на необхідність перегляду вченими багатьох і багатьох, здавалося б, вирішених проблем, необхідність пошуку нових фактів, подальшого творчого співробітництва істориків різних шкіл і напрямів.